

Регіональна історія України
Збірник наукових статей
Випуск 3

Розділ 2
ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛІЗМУ ТА ЛОКАЛІЗМУ
В НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Кульчицький Станіслав (Київ)

**Входження Криму
до складу України**

Мареш Тереза (Польща, Быдгощ)

**«Можно ли стремление
к глобальности совместить
с возрождением регионализма?»**

Станіслав Кульчицький
ВХОДЖЕННЯ КРИМУ
ДО СКЛАДУ УКРАЇНИ

19 лютого 1954 р. президія Верховної Ради СРСР видала указ «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР у склад УРСР». Цей день раніше асоціювався з царським указом про скасування кріпосного права. Тепер же в Росії його частіше згадують як день втрати Криму.

Насправді Крим втратила не Росія, а Російська імперія, коли вона стала Радянським Союзом. Це відчуття втрати можна порівняти з фантомним болем в ампутованій нозі. Такий біль безпомилково показує, що людина ще не позбавилася імперської свідомості.

І справді: що заважає росіянам їхати на відпочинок в Крим? Такі поїздки збільшують вітчизняний ВВП, нам буде легше розрахуватися за російський газ. Задоволеними мають бути всі.

Ми живемо в світі, який переріс імперські форми політичної організації. Вимогу повернути Росії Крим потрібно розглядати в ширшому аспекті. Чому тільки Крим, а не всю Україну разом з країнами Балтії, Середньої Азії, Закавказзя, Казахстаном і Молдовою, навіть з Аляскою і південним узбережжям Каспійського моря?

Через 55 років після появи державного акту про передачу Криму Україні корисно простежити перипетії його минулого й розв'язати деякі історичні міфи.

1. Крим до 1954 року

Територія Криму невелика — 26 тис. кв. км. Проте цей чорноморський півострів впродовж сотень років привертав увагу багатьох держав. Від 1425 р. він був базовою територією Кримського ханату. Саме тут в добу середньовіччя сформувалася кримсько-татарська народність.

Кримський ханат від 1478 р. перебував у васальній залежності від Османської імперії. З кінця XVII ст. він став об'єктом російської експансії. За Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774 р. ханат був оголошений незалежною державою. У квітні 1783 р. його територія стала частиною нової російської провінції — Новоросії.

Імперський уряд здійснював постійний тиск на кримських татар, внаслідок чого переважна їх частина змушена була емігрувати в Туреччину. Одночасно від часів Катерини II Крим інтенсивно заселявся колоністами, яким створювалися пільгові умови проживання.

Паралельно з урядовою розгорталася народна колонізація, в якій активну участь брали українці і росіяни.

Від 1802 р. Крим існував у складі Таврійської губернії. На початку ХХ ст. губернія складалася з п'ятих кримських повітів (740 тис. мешканців) і трьох повітів Північної Таврії (площею 35 тис. кв. км із 1 760 тис. осіб). У материковій частині губернії українці становили більшість населення, але на півострові — меншість.

Ініціативу в поділі Таврійської губернії виявила Центральна Рада. Під час проголошення УНР у листопаді 1917 р. вона заявила претензії тільки на материкові повіти. Керівники Ради могли б розглядати Таврію як єдиний господарський організм. Таким вона стала за 115 років існування. У межах всієї губернії українці становили, як засвідчив перший всеросійський перепис населення 1897 р., 60 відсотків населення. Переміг, однак, не економічний, а етнографічний підхід.

М. Грушевського та його колег можна зрозуміти. У 1917 р. вони виступали у центрального російського уряду за автономні права, і цю боротьбу змушені були починати з елементарного: показати свою Україну на карті. Залучені Тимчасовим урядом до переговорів про автономію експерти стверджували, що Україна — це землі Війська Запорозького, з якими гетьман Богдан Хмельницький прийшов на Переяславську раду. Українська делегація у Петрограді на чолі з В. Винниченком висунула не історичний, а етнографічний підхід до визначення кордонів України. Вона стверджувала, що автономія повинна поширюватися на всі території, де українці перебувають в більшості. У зв'язку з цим вона відмовлялася від Криму, де українці були національною меншиною.

У 1917 р. в Криму сформувалися чотири основні політичні течії: російська, українська, кримсько-татарська і більшовицька. Ці течії відбивали строкатість національного складу населення півострова й гостроту протистояння в соціальному житті. Незважаючи на те, що більшовики являли собою яскраво виражену загальноросійську силу, їх не можна було віднести до російської політичної сили на півострові. Російські політичні діячі прагнули відновлення «єдиної і неподільної» Росії під прапорами, які пізніше назвали білогвардійськими. Менш поляризованими виявилися українські і кримськотатарські політичні сили, хоча й вони склалися з партій різного спрямування.

У липні 1917 р. виникла політична партія Міллі Фірка, яка проголосила основним пунктом своєї програми утворення незалежної кримсько-татарської держави. Під її безпосереднім впливом був скликаний кримськотатарський парламент — курултай, який в грудні 1917 — січні 1918 рр. прийняв «Основні закони» і утворив національний уряд — Директорію.

У листопаді 1917 р. з ініціативи загальноросійської партії есерів з'явилися Кримські губернські збори. Татари взяли активну участь в їх утворенні і домоглися третини місць в органі влади, утвореному російською політичною силою. Паралельно більшовики утворили

Кримську раду, яка спиралася на моряків Севастополя. Цей орган влади встановив контроль над основною територією півострова і утворив у березні 1918 р. радянську республіку Тавриди.

У квітні 1918 р. радянські війська були витіснені з території України австро-німецькими військами, разом з якими повернулися збройні формування Центральної Ради. В ситуації, що змінилася, Центральна Рада почала відстоювати включення Криму до складу УНР. За наказом військового міністра О. Жуковського була створена Кримська група Армії УНР під керівництвом полк. П. Болбочана. Перед нею уряд УНР поставив завдання очистити Крим від більшовицьких військ і встановити контроль над Чорноморським флотом. Українські війська зайняли Сімферополь і Бахчисарай, але на вимогу німців змушені були залишити півострів.

Німці передали владу російській політичній силі, яка сформувала уряд генерала Сулеймана Сулькевича. Останній 18 червня оголосив декларацію, в якій повідомлялося: «Крайовий уряд Криму ставить собі завданням оберігати самостійність Кримського півострова аж до вияснення його міжнародного становища»¹. Фактично ж уряд, до якого входили колишні царські урядовці, бажав зберегти Крим для майбутньої небільшовицької Росії.

Зупинення німецьким окупаційним командуванням Кримської групи Армії УНР співпало у часі з гетьманським переворотом. Небезпідставно сподіваючись на німецьку підтримку, П. Скоропадський у травні 1918 р. звернувся в Берлін через кайзерівського посла у Києві барона фон Мумма з проханням не чинити перешкод злуці Криму з Українською державою. Гетьман погоджувався приєднати Крим на автономних підставах. Будучи поінформованим про те, що деякі німецькі політичні діячі висловлювалися на користь відновлення не існуючої з 1783 р. кримсько-татарської державності, гетьман зазначав у цьому листі: «Було б з етнографічного боку не виправданим заснування планованої татарської держави, бо татари складають не більше 14% кримського населення»².

У серпні 1918 р. гетьманський уряд оголосив економічну блокаду Криму, після чого Сулькевич капітулював. У вересні в Київ прибула делегація кримського уряду. Коли виявилось, що переговори затягуються, українська сторона звернулася до кримських татар та інших політичних сил. Опрацьована в жовтні прелімінарна угода про об'єднання Криму з Україною підлягала затвердженню курултаєм і з'їздом національних та громадських організацій Криму. Однак в Німеччині відбулася революція, і її війська в листопаді були змушені покинути Крим. Влада перейшла до уряду С. Крима, який спирався на підтримку держав Антанти.

¹ *Дорошенко Д.* Історія України. Том II. Українська гетьманська держава 1918 р. — Нью Йорк, 1954. — С. 209.

² Там само. — С. 211.

Громадянська війна в Росії супроводжувалася блискавичними змінами місцевих урядів. У квітні 1919 р. на півострові знову утвердилася радянська влада, і більшовики проголосили його незалежною соціалістичною республікою, уряд якої очолив брат В. Леніна Д. Ульянов. Республіка проіснувала близько двох місяців. Десантом з моря у червні 1919 р. Кримом знову оволоділи білогвардійці, які протрималися тут до листопада наступного року.

Знаючи про намір деяких українських більшовиків включити до складу радянської України всю Таврійську губернію, керівники РКП(б) їх попередили: Крим повинен належати Росії. Після розформування Південного фронту в грудні 1920 р. М. Фрунзе став командувачем військами України і Криму. З самої назви цієї посади випливало, що Росія має намір залишити Крим за собою.

21 січня 1921 р. відбулось спільне засідання Кримського ревкому та Кримського обкому РКП(б), на якому розглядалося питання «Про політичні взаємовідносини Криму з РСФРР та УСРР». Прийнята резолюція була короткою: «Визнати найбільш бажаним підпорядкувати Крим безпосередньо Москві на становищі автономної одиниці, привласнити їй назву «Кримська автономна область»». У протоколі зазначалося: «Ю. Гавен залишається при своїй особливій думці: з метою революціонування мусульманського Сходу доцільно створити видимість самостійного Криму, й тому Кримську автономну область треба назвати — Кримська комуна»³.

У травні 1921 р. в Сімферополі зібралася обласна конференція комуністів кримськотатарської національності. На ній були присутні 22 делегати від 192 комуністів-татар, які стояли на обліку в Кримському обкомі РКП(б). Більшість делегатів солідаризувалася з рішеннями, прийнятими у січні 1921 р. Деякі з них висунули вимогу оголосити Крим татарською республікою, яка матиме право самостійного спілкування з іншими країнами, включно з правом розв'язувати питання про повернення емігрантів. Нарком закордонних справ РСФРР Г. Чичерін реагував на ці вимоги вкрай нервово. В телеграмі на ім'я уповноваженого НКЗС в Криму він занотував: «Пропозиція забезпечити Кримський центр наркомзаксправом неадекватна, безглузда, шкідлива, не має жодного підґрунтя й повинна бути безумовно відкинута. Крим не є незалежною державою, а республікою в межах федерації, як Карелія та Башкирія. Такі республіки ніколи наркомзаксправа не мають. Думка про те, щоб Крим провадив щодо Туреччини самостійну революційну політику, настільки шкідлива й небезпечна, що її досить, щоб рішуче відкинути цей проект»⁴. Не обмежившись телеграмою, Чичерін підготував проект рішення політбюро ЦК РКП(б)

³ Бикова Т. Організація Кримської АСРР у 1921 р.// Крим в історичних реаліях України. — К., 2004. — С.231–232.

⁴ Там само. — С. 237.

про відмову Кримському ревкому у створенні самостійного комісаріату закордонних справ. Ленін цілком солідаризувався з наркомом⁵.

В. Ленін і М. Калінін підписали декрет про утворення Кримської АССР 18 жовтня 1921 р. Через місяць, у листопаді республіка була конституційована на установчому з'їзді рад Криму.

Принципово важливим є питання про те, який характер мала кримська автономія — національний чи територіальний? Ленінський Раднарком спочатку створював автономії обох типів, але з часом залишилися тільки національні. Кримська АССР стала унікальним автономним утворенням, що й надалі зберігало територіальний характер.

Місцевий перепис населення 1921 р. показав, що Крим населяли п'ять великих національних груп, сукупна чисельність яких наближалася до 90% всього населення: росіяни, українці, кримські татари, німці та євреї. Більше половини населення півострова склали росіяни та українці (перепис обліковував їх як одну національну групу) — 51,5%. Питома вага гірських і степових татар (вони етнографічно різняться) під час цього перепису істотно підвищилася — до 25,9%. Це пояснювалося масовою еміграцією російського населення в роки громадянської війни. 6,9% населення становили євреї і кримчаки (перепис об'єднав ці національні групи за ознакою спільного віросповідання). 5,9% населення були німцями — здебільшого потомками вихідців з швейцарських кантонів, Данціга, Ямбурга. До цієї національної групи відносилася й невелика кількість менонітів — національно-релігійної групи голландського походження. Загальна чисельність населення в 1921 р. становила 719,5 тис. осіб⁶.

Виходячи з такого етнічного складу населення, кримська автономія могла бути тільки територіальною. Однак Кремль створював видимість того, що Кримська АССР має, подібно до всіх інших автономій, національний характер. На провідні посади в республіці висувалися діячі кримськотатарського походження. Головою КримЦВК став Ю. Гавен, а головою КримРНК — С. Саїд-Галіїв.

Подібна стратегічна лінія щодо Криму була опрацьована в Кремлі задовго до утворення Кримської АССР. У спогадах, написаних одразу після смерті В. Леніна, голова Кримського ревкому Ю. Гавен розповів про свою зустріч з головою Раднаркому в лютому 1919 р. Ленін, за його свідченнями, говорив: «Національне питання вимагає найбільш вдумливого й обережного ставлення. Майте на увазі, що саме у цьому питанні багато хто з нас, більшовиків, найчастіше збивається з правильного шляху... Хай маленька Кримська республіка стане одним із смолоскипів, який поширює світло пролетарської революції в Росії»⁷.

⁵ *Ленін В. И.* Биографическая хроника. — Том 10. — М., 1979. — С. 621.

⁶ Предварительные итоги переписи в Крыму в 1921 году. — Вып. 1. — Симферополь, 1922.

⁷ *Гавен Ю.* О Ленине и образовании Крымской АССР // Красный Крым. — 1924. — 24 янв.

У 1921 р. в Кремлі вже позбулися надії на негайну більшовизацію інших країн. Проте якраз на південному векторі зовнішньої політики, де знаходився Крим, Раднарком розвинув особливу активність, допомагаючи утвердитися в Туреччині світському урядові Кемалю Ата-тюрка. Через кілька днів після підписання декрету про утворення Кримської АРСР офіційний орган народного комісаріату національностей таким чином пояснював особливу увагу радянської Росії до прагнень кримськотатарської національної меншини в Криму: «Кримська республіка — це належне відшкодування за кривди, за тривалу насильницьку політику царського режиму. Однак головним чином проголошення республіки означає соціальні перетворення, спрямовані до того, щоб задовольнити всі нагальні потреби трудових елементів корінного населення Криму... Без правильної, задовольняючої татарську бідноту і трудову інтелігенцію політики Радянської влади ми в жодному випадку не посилюємо симпатій трудящих мас Сходу»⁸.

Про демонстративний характер утворення територіальної автономії з наданням їй зовнішнього вигляду кримськотатарської свідчить й використання в Конституції Кримської АРСР поняття державної мови. Як правило, більшовики ухилялися від практики надання будь-якій мові статусу державної, щоб не створювати конкуренції реально пануючій російській мові. За Конституцією Кримської АРСР державними мовами проголошувалися російська і кримськотатарська.

Головним змістом національної політики Кремля в 20-ті рр. була політика коренізації, тобто укорінення компартійно-радянських структур влади в національних республіках. Суть політики, яку проголосив у квітні 1923 р. XII з'їзд РКП(б), полягала в тому, щоб управлінські структури оволодівали мовами і культурними традиціями місцевого населення, а також поповнювалися за рахунок його представників. Це мало забезпечити Кремлю контроль над периферією не тільки силовими, а й адміністративно-політичними засобами. Крім того, здійснювана місцевими мовами ідеологічна робота мала неспівставно більшу ефективність. Однак в офіційних партійних документах декларувалося, що основною метою цієї політики є сприяння розвиткові культур і мов корінних національностей. Політика коренізації справді мала й такі наслідки, але для московського центру головною метою було укорінення його влади на місцях.

В Криму політика коренізації набула в першу чергу вигляд татаризації, що відповідало намірам центру винести на поверхню політичного життя кримськотатарські риси в територіальній автономії. Однак розгортання цієї політики в Криму призвело до майже автоматичної корекції політичного курсу. Татаризація перестала бути пануючою на території всього півострова і зосередилася тільки в районах, де кримські татари склали більшість населення.

⁸ Жизнь национальностей (Москва). — 1921. — 25 октября.

Адміністративний поділ Кримської АРСР був переглянутий згідно з потребами національно-територіального районування. Замість 10 районів, які існували в 1924 р., було утворено 16 районів, кордони яких більш-менш узгоджувалися з розселенням за національною ознакою: 5 татарських (Судакський, Алуштинський, Бахчисарайський, Ялтинський і Балаклавський), один німецький (Біюк-Онларський) і один єврейський (Фрайдорфський). Інша половина районів мала мішаний склад населення, і національно-територіальне районування здійснювалося в них (так само як в деяких національних районах) на рівні сільрад. На квітень 1930 р. функціонувало 144 татарських, 106 російських, 37 німецьких, 14 єврейських, 9 болгарських, 8 грецьких, 3 українських, 2 вірменських сільради. 104 сільради мали мішаний склад населення і не вважалися національними⁹. У 1935 р. на базі 13 сільрад Фрайдорфського району, 6 — Джанкойського і 2 — Ішунського був створений ще один єврейський національний район — Лариндорфський¹⁰.

З ініціативи благодійної організації «Джойнт», яка разом з Американською адміністрацією допомоги (АРА) брала участь у рятуванні голодуючих на півдні України у 1922–1923 рр., почала поширюватися ідея єврейської сільськогосподарської колонізації малозаселених територій на півдні України і в північних районах Криму. Етнократична побудова Радянського Союзу вселяла надію на перетворення групи національних районів в автономну республіку з певними, нехай тільки зовнішніми ознаками державності. Тому ідея єврейської колонізації слабозаселених земель знайшла відгук у середовищі радянської інтелігенції і пролетаризованих мас міської бідноти єврейської національності. Зокрема, ідею підтримали єврейські секції партійних комітетів РКП(б) в Росії, Україні і Білорусії. Разом з тим Центральне бюро евсекцій при ЦК РКП(б) виступило проти вже тоді обговорюваних проектів створення автономної єврейської області у віддалених регіонах азіатської Росії, зокрема — на Далекому Сході¹¹.

Радянські політичні діячі підходили до ідеї єврейської сільськогосподарської колонізації під кутом зору міжнародних відносин. Створення єврейської республіки в СРСР вони розглядали як альтернативу утворення Ізраїлю у заселеній арабами Палестині. Велика Британія, що мала мандат Ліги Націй на Палестину, активно сприяла здійснюваній сіоністами колонізації.

В грудні 1923 р. політбюро ЦК РКП(б) утворило комісію з вивчення питання про єврейську сільськогосподарську колонізацію, яку очолив заступник голови РНК СРСР Олександр Цюрупа. 8 лютого 1924 р.

⁹ Бугай Н. Ф. Народы Украины в «Особой папке Сталина». — М., 2006. — С. 101.

¹⁰ Круглов А. И. Энциклопедия Холокоста. — К., 2000. — С. 99.

¹¹ Даниленко В. Проекти єврейської автономії в радянському Криму // Крим в історичних реаліях України. — С. 289.

комісія вирішила створити державний комітет із землевпорядження єврейських трудящих — КомЗЕТ. Його очолили Ю. Ларін і П. Смідович¹².

В радянських верхах навколо цієї ідеї розгорнулася боротьба. Проект масштабного осадження пролетаризованої єврейської людності на землю активно підтримали члени політбюро ЦК РКП(б) Л. Троцький, Л. Каменєв, М. Бухарін. Висловилися за його масштабну реалізацію також нарком закордонних справ СРСР Г. Чичерін, голова ЦВК СРСР М. Калінін, голова ВУЦВК Г. Петровський. Проти виступили нарком землеробства РСФРР А. Смірнов, нарком юстиції УСРР М. Скрипник, секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг. На VIII Всеукраїнській партконференції (травень 1924 р.) останній заявив: «Ми не суперечимо проти утворення тої чи іншої республіки національної меншини, проте політичне питання єврейської республіки — спеціально зібрати євреїв в одне місце — не витримує ніякісенької критики»¹³.

КомЗЕТ розпочав переселення єврейської бідноти в північні райони Криму з прицілом створити у майбутньому національну республіку. Керівники кримських татар почали активно протидіяти його діяльності. Голова ЦВК Кримської АСРР Велі Ібрагімов став наполягати на альтернативному переселенні в Крим сотень тисяч татар, які переселилися в Туреччину та інші країни у XIX — на початку XX ст.¹⁴

У січні 1926 р. з ініціативи КомЗЕТ політбюро ЦК ВКП(б) знову повернулося до питання про єврейську сільськогосподарську колонізацію. Цього разу для вивчення питання була створена комісія на чолі з М. Калініним. По доповіді Калініна політбюро ЦК прийняло постанову з дещо обережним формулюванням: «Тримати курс на можливість організації єврейської одиниці за сприятливих результатів переселення». Для колонізації виділялися вільні землі у Джанкойському та Євпаторійському районах Криму і в Приазов'ї. Незабаром президія ЦВК СРСР схвалила розроблений КомЗЕТОм план землеоблаштування протягом 10 років 100 тис. єврейських сімей. У відповідь В. Ібрагімов закликав татар явочним порядком розселитися на вільних землях півострова¹⁵.

Проект створення автономної республіки у північному Криму і в Приазов'ї не був реалізований, перш за все, через небажання дрібних торгівців і ремісників з єврейського середовища займатися сільськогосподарською працею. Навіть в Криму серед євреїв знайшлося зовсім мало бажаючих переселитися з міст і докорінно змінити свій спосіб життя. До того ж цей проект позбавився підтримки з боку держави, яка з березня 1928 р. почала розселення євреїв на берегах Амура в районі Біробіджана¹⁶.

¹² Там само. — С. 291.

¹³ Вісті ВУЦВК, 1924, 15 травня.

¹⁴ Даниленко В. Проекти єврейської автономії в радянському Криму. — С. 291.

¹⁵ Там само. — С. 291–292.

¹⁶ Нариси з історії та культури євреїв України. — К., 2005. — С. 146.

На відміну від росіян, українців та євреїв, переважна більшість кримських татар і німців проживала у сільській місцевості. Саме вони найбільше постраждали від насильницької колективізації сільського господарства, яка супроводжувалася голодом і депортаціями. Намагаючись ліквідувати небажані наслідки політики коренізації, сталінський режим почав репресувати національну інтелігенцію, у першу чергу — кримськотатарську. Якщо в Україні Кремль розгорнув репресії проти політичних діячів, які звинувачувалися у здійсненні «петлюрівської» українізації, то в Криму почалася чистка апарату від послідовників Велі Ібрагімова, спрямована на викорінення небажаних політичних наслідків татарізації.

За переписом 1939 р. чисельний склад 10 найбільших національних груп населення Кримської АРСР був таким¹⁷:

		тис. осіб	%
1.	Росіяни	558,5	49,6
2.	Татари	218,9	19,4
3.	Українці	154,1	13,7
4.	Євреї	65,5	5,8
5.	Німці	51,3	4,6
6.	Греки	20,7	1,8
7.	Болгари	15,3	1,4
8.	Вірмени	12,9	1,1
9.	Білоруси	6,7	0,6
10.	Поляки	5,1	0,5
11.	Інші	17,5	1,5
	Всього	1 126,4	100,0

Під час війни з гітлерівською Німеччиною загальна чисельність населення Криму різко скоротилася. Його національний склад зазнав докорінних змін.

У серпні 1941 р. чекісти здійснили першу депортацію за національною ознакою. Вони вивезли з Криму близько 50 тис. німців, які оселилися тут здебільшого в часи Катерини II. Формулювання звинувачення було на всіх одне: «пособництво гітлерівським загарбникам»¹⁸.

¹⁷ Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. — М., 1992. — С. 67.

¹⁸ Депортация народов Крыма. Документы, факты, комментарии. — М., 2002. — С. 80.

Під час окупації гітлерівці знищили 25 тис. євреїв. Загинули практично всі, хто не зміг або не побажав евакуюватися. Разом з євреями знищувалися люди унікальної малочисельної національності — кримчаки. Нацисти відносили їх до «єврейської раси», оскільки з давніх часів вони сповідували іудаїзм¹⁹.

За постановами Державного Комітету Оборони від 11 травня і 2 червня 1944 р. були виселені кримські татари, а також болгари, греки і вірмени. Сумарна кількість висланих на спецпоселення в Узбекистані становила 238 тис. осіб²⁰.

У складі населення стали переважати росіяни і українці. Якщо раніше були об'єктивні підстави для територіальної автономії Криму, то тепер вони зникли. У червні 1945 р. Кримська АРСР була перетворена в область у складі РРФСР.

Депортуючи кримських татар та представників інших «небажаних» національностей з Криму, у Кремлі потурбувалися про те, щоб не залишилося слідів їхнього перебування й на географічній карті. Указом Верховної Ради РРФСР від 14 грудня 1944 р. було перейменовано 11 з 26 районів та їх райцентрів, які мали в назвах татарське або німецьке коріння — Ак-Мечеть, Ак-Шейх, Біюк-Онлар, Курман-Кемельчі, Карасубазар, Сейтлер, Лариндорф, Фрайдорф²¹. Після офіційної ліквідації автономії кримські обласні організації представили на затвердження президії Верховної Ради РРФСР клопотання про перейменування 327 населених пунктів²². Фактично було перейменовано указом президії Верховної Ради РРФСР від 21 серпня 1945 р. 333 об'єкти адміністративно-територіального поділу. На кінець літа 1945 р. серед назв 409 сільрад не залишилося жодної татарської²³.

2. Передача Криму Україні

Видатний український мислитель ХХ ст. І. Лисяк-Рудницький надрукував у 1956 р. в журналі «Культура», що видавався польською мовою в Парижі, статтю «Новий Переяслав». Стаття присвячувалася аналізу курсу Кремля щодо України після смерті Сталіна. Лисяк-Рудницький назвав три обставини, які давали право твердити про радикальну зміну курсу. По-перше, керівні посади в республіці опинилися переважно в руках місцевих людей, а ЦК Компартії України став очолювати українець — О. Кириченко. По-друге, утворення раднаргоспів істотно розширило компетенцію місцевих

¹⁹ *Круглов А. И.* *Энциклопедия Холокоста.* — С. 101.

²⁰ *Бугай Н. Ф.* *Народы Украины в «Особой папке Сталина».* — С. 239.

²¹ *Андрощук О.* *Перейменування об'єктів адміністративно-територіального поділу Криму як репресивний та пропагандистський засіб державної політики (II половина ХХ століття)/ Крим в історичних реаліях України.* — С. 323.

²² *Депортация народов Крыма.* — С. 134.

²³ *Андрощук О.* *Вказана праця.* — С. 323.

управлінських апаратів, особливо в господарській і культурній сферах. По-третє, у зв'язку із святкуванням 300 ліття Переяславської ради Кримська область була прилучена до УРСР²⁴.

Американський професор українського походження був цілком правий, коли пов'язував указ президії Верховної Ради СРСР про передачу Криму Україні зі святкуванням ювілею «воз'єднання» України і Росії. Однак в самому тексті указу від 19 лютого 1954 р. такого пов'язання немає. У пропагандистських кампаніях, що розгорталися у зв'язку з ювілеєм Переяславської ради і передачею Криму Україні, обігрувалася одна провідна теза — про «доленосне» для України значення її споконвічних зв'язків із Росією.

Роздумуючи над еволюцією кремлівського курсу у зв'язку з передачею Україні Криму, Лисяк-Рудницький піднявся до широких узагальнень. Зокрема, він зробив висновок, що вся попередня політика зводилася до спроби зламати опір українського народу засобами фізичного насильства, але зі смертю Сталіна можливості для здійснення такого курсу вичерпалися. Україну потрібно було утримувати в межах імперії, спираючись більше на пропагандистські, а не силові засоби. «Якими підставами керувалася Москва, передаючи Кримську область Українській РФ? — питав він. — Приналежність Криму до Російської республіки, що від неї він відділений усією шириною України, творила аномалію в адміністративній структурі СРСР. Ця неприродна розв'язка не могла не дратувати підсоветських українців, скріплюючи в них почуття, що вони перебувають в «російському оточенні». Тому, як можна здогадуватися, комуністична верхівка у Кремлі, прямуючи тепер до відпруження в російсько-українських стосунках, зважилася на жест, що усунув би одну з причин українського невдоволення»²⁵.

За розробленим сценарієм перший крок зробила президія Верховної Ради РРФСР, яка розглянула це питання у присутності представників Кримської облради і Севастопольської міськради. Було прийнято позитивне рішення, на користь якого висувалися такі аргументи: спільність економіки, територіальна близькість, тісні господарські та культурні зв'язки Криму і України. Відповідна постанова пішла до Верховної Ради СРСР. Через кілька днів це питання поставила на порядок денний президія Верховної Ради УРСР. Акт передачі Криму вона розглядала як «нове яскраве виявлення безмежного довір'я і щирої любові російського народу, нове свідчення непорушної братерської дружби між російським і українським народами»²⁶. Постанова з клопотанням про передачу також була направлена до Верховної Ради СРСР.

²⁴ Лисяк-Рудницький І. Историчні есе. — Том 2. — К., 1994. — С. 287–288.

²⁵ Там само. — С. 290.

²⁶ Радянська Україна. — 1954. — 27 лютого.

19 лютого 1954 р. відбулося урочисте засідання президії Верховної Ради СРСР за участю керівників законодавчих і урядових органів Росії та України, першого заступника голови виконкому Кримської облради П. Ляліна, а також голів виконкомів Сімферопольської і Севастопольської міськрад Н. Каткова та С. Сосницького. Першим виступив голова президії Верховної Ради РРФСР М. Тарасов. Вказавши на те, що Крим є немовби природним продовженням південних степів України, він зробив такий висновок: «З географічних та економічних міркувань передача Кримської області до складу братньої Української республіки доцільна і відповідає загальним інтересам Радянської держави»²⁷. Услід за ним виступив голова президії Верховної Ради УРСР Д. Коротченко, а потім — О. Куусінен, Ш. Рашидов, М. Шверник та інші члени президії Верховної Ради СРСР. Обговорення підсумував голова законодавчого органу К. Ворошилов. З'явилося рішення, оформлене відповідним указом. В його тексті буквально повторювалися аргументи з постанови президії Верховної Ради РРФСР. 26 квітня 1954 р. указ надійшов на затвердження сесії Верховної Ради СРСР. Остання прийняла закон із двох пунктів: затвердити указ від 19 лютого; внести відповідні зміни в статті Конституції СРСР.

3. Концепція «царського дарунку»

Успадкована від УНР територія УРСР розширювалася при радянській владі у західному і скорочувалася у східному напрямках. На заході Кремль турбувався про возз'єднання з УРСР західноукраїнських земель у складі Польщі, Румунії і Чехословаччини, а на сході відривав від УРСР і приєднував до Російської Федерації суміжні території, на яких за переписом 1926 р. проживало понад 2 млн. українців²⁸.

Щоправда, й на заході УРСР втратила під час остаточного визначення польсько-радянського кордону споконвічні українські землі — Холмщину, Надсяння, Підляшшя, Лемківщину. У 1940 р. вона втратила Придністров'я, коли утворена в її складі Молдавська автономна республіка стала союзною.

Різновекторність у формуванні території УРСР тривала від березня 1918 р., коли більшовики утворили поза межами радянської України Республіку Тавриду, і до 1954 р. Передача Криму зі складу Росії до складу України порушувала цю закономірність. Чим можна пояснити аномалію?

І. Лисяк-Рудницький у названій вище статті вказував, що Кремль нічого не втрачав від передачі Криму, тому що вся Україна 300 років підпорядковувалася імперії. Справді, ніхто не міг передбачити, що Крим коли-небудь відірветься від Росії разом з Україною. Компартиєно-радянські вожді при розв'язанні українсько-російських територіаль-

²⁷ Там само.

²⁸ Литвин В. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938). — К., 2003. — С. 71.

них питань завжди брали до уваги російські національні інтереси. Маючи всю Україну в своїй кишені, вони не цікавилися українськими національними інтересами. Власне, вони не сприймали саму категорію специфічно українських інтересів. Така специфіка ототожнювалася в політиці Кремля з «українським буржуазним націоналізмом».

Указ президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р. і закон Верховної Ради СРСР від 26 квітня 1954 р. про передачу Кримської області Україні були викликані економічними та ідеологічними причинами. Можна дискутувати, які з них більш важливі. Та за всіх умов концепція «царського дарунку» Микити Хрущова своїй улюбленій Україні переводить цю дискусію в зовсім іншу площину. Об'єктивні причини, якими керувалася державна влада, виводяться з дискусії, на перший план висувається воля першого секретаря ЦК КПРС, який розпорядився зробити так, а не інакше.

Власне, волі, виявленої комуністичними вождями, цілком вистачало, щоб радянський парламент приймав потрібні їм законодавчі акти. М. Хрущов доводив неодноразово, що здатний добиватися від компартійно-радянського керівництва згоди на здійснення реформ, які вважав за необхідні. Під тиском цього енергійного реформатора партійні з'їзди або пленуми ЦК КПРС висловлювалися навіть за такі законодавчі або статутні (для державної партії) новели, які істотно ущемлювали інтереси пануючої номенклатури. Природа тоталітарної держави була такою, що людина на вершині владної піраміди могла нав'язати свою волю партії, державі, країні.

Однак в концепції «царського дарунку» є прихований підтекст, завдяки чому вона й народилася. М. Хрущов не спромігся, на відміну від свого попередника Й. Сталіна, безкарно ігнорувати інтереси номенклатури, тому що не бажав, та й не міг використовувати масові репресії як метод державного управління. Через це найближче оточення виявилось спроможним засобами змови усунути його від влади. Першого секретаря ЦК звинуватили у волонтаризмі і скасували ті реформи, з якими номенклатура не погоджувалася. Чому б не поставити під сумнів й передачу Криму?

Перші обриси концепції «царського дарунку» проявилися вже в другій половині 50 х рр. Московська компартійно-радянська номенклатура була незадоволена тим, що Хрущов спирався передусім на українські кадри і мало не наполовину оновив склад президії ЦК КПРС за рахунок людей, з якими спрацював за десятилітній період перебування на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У. «Ревнощі» до України, намагання представити Хрущова як своєрідного «агента впливу» України в Москві проявилися вже тоді. Проте таке незадоволення мало суто кланову природу. Передача «всесоюзної оздоровниці» Україні не сприймалася московським пануючим кланом як територіальна втрата.

Після 1991 р. передача Криму Україні стала означати відпадиння цієї території від Росії. Трактатування указу від 19 лютого і закону від

26 квітня 1954 р. як проявів волюнтаризму Хрущова давало за цих умов моральне право вимагати повернення Криму навіть за очевидної для всіх відсутності правових підстав.

У пострадянській російській історіографії концепція «дарунку» є найбільш поширеною, практично офіційною, але не суцільною. Проаналізуємо, як описувалася передача Криму Україні у колективній монографії «Политическая история: Россия-СССР-Российская Федерация», що вийшла з друку у Москві в 1996 р.: «У галасі ціливної кампанії, що розпочалася, якимось не дуже голосно пролунав опублікований 27 лютого 1954 року тижневої давності указ, що затверджував постанову президії Верховних рад РРФСР і УРСР про передачу Криму з російського підпорядкування в українське — як своєрідний «дарунок» до 300-річного ювілею «возз'єднання» України з Росією».

Звертає на себе увагу взяття в лапки двох ключових слів: дарунок і возз'єднання. Лапки сигналізують, що автори поставилися з іронією до змісту, який вкладався в обидва поняття. Якщо лапки у слові «возз'єднання» означали явну відстороненість від радянської ідеології (зрештою, цілком зрозумілу в рік виходу цієї монографії), то такі самі лапки у слові «дарунок» вказували вже на відстороненість від ідеології, що закріпилася в пострадянській Росії. Указ від 19 лютого 1954 р. не містив у собі жодних пов'язань з ювілеєм Переяславської ради, та й опублікований він був лише через тиждень після підписання, як справедливо зазначали автори цієї монографії.

«Дарункова» концепція пережила критичний для неї 1999-й рік, коли було введено в дію українсько-російський договір із взаємним визнанням існуючих державних кордонів. У першому кварталі 2004 р., коли відзначалися 350-ліття Переяславської ради і 50-ліття входження Криму до складу України, ця концепція стала особливо популярною в російських засобах масової інформації.

Наприклад, журналіст А. Друзенко, який підготував для першого у 2004 р. номера «Литературной газеты» матеріал під назвою «Втрачене братерство», писав: «Добре пам'ятаю, з яким розмахом святкували 300-ліття цієї події... До цієї дати був приурочений і щедрий дарунок Микити Хрущова: саме у рік 300-ліття до складу України передали Крим». Стаття була пронизана гірким розчаруванням: разом із втраченим братерством Росія втратила територію.

Якимось не доводилося читати в українській пресі ностальгічних скарг щодо втрати Україною Придністров'я, до чого теж був причетний Хрущов. Навпаки, незнання проблеми Придністров'я нашою громадськістю, включаючи державних службовців, які мають повноваження надавати українське громадянство, просто-таки вражає. Інституту історії України НАН України постійно доводиться видавати довідки про те, що всі, хто народився на лівому березі Дністра до 1940 р., є українськими громадянами за ознакою народження.

Як реагувати на концепцію «царського дарунку»? Адже вона й досі панує в російських і деяких українських російськомовних виданнях. Варто вказати тільки на те, що ця концепція розходиться з реальною дійсністю. У 1954 р. Хрущов нічого не міг дарувати від власного імені. Він не був тоді тим Хрущовим, який відклався у нашій пам'яті.

Справді, у 1954 р. М. Хрущов був тільки одним з дев'яти членів президії Центрального комітету КПРС, яка прийшла до влади після смерті Сталіна. Президією ЦК з 1952 до 1966 рр. називався вищий орган компартійно-радянського керівництва (політбюро). Десятого олігарха — Л. Берію, який бажав негайно стати вождем, спираючись на органи державної безпеки, ця дев'ятка знищила у 1953 р.

Будучи з вересня 1953 р. першим секретарем ЦК, Хрущов посідав у колективному керівництві, де питання розв'язувалися більшістю голосів, досить-таки вагомій позиції. Однак не меншим впливом користувався Г. Маленков, який контролював уряд, а К. Ворошилова і В. Молотова, які входили в дев'ятку, переважна більшість радянських людей сприймала як вождів другого (після Сталіна) ешелону з часів власного дитинства. Кожний з них мав у 1954 р. 30-річний стаж перебування в політбюро ЦК. Лише з липня 1957 р., тобто після поразки т.зв. «антипартійної групи», коли з президії ЦК були виведені п'ятеро противників першого секретаря і введені вісім його прибічників, Хрущова можна вважати вождем в компартійно-радянському розумінні цього терміну.

Відсутність у М. Хрущова статусу вождя до 1957 р. не заважала йому проявляти радикальні ініціативи в різних сферах державної діяльності. Власне, ініціативи в ліквідації ГУЛАГу і здійсненні активної соціальної політики забезпечили йому перемогу над суперниками в президії ЦК. Передача Криму Україні — це теж його ініціатива, підтримана колективним керівництвом в КПРС, яке існувало з 1953 до 1957 рр. Які причини спонукали інших членів президії ЦК підтримати Хрущова?

В літературі пострадянського часу підкреслюються економічні аспекти такого рішення. Ми вже звикли до ситуації, що склалася в 1991 р., і тому переносимо в радянську дійсність сучасні реалії. Один з прибічників економічної концепції приєднання Криму до України твердив: «Навіть перебуваючи у складі РСФРР, Кримська область залишалася в економічному просторі України». Що тут є правильним, що неправильним?

Правильне те, що Кримом як об'єктом управління зручніше було керувати з Києва, а не з Москви. В економічному житті територія є об'єктивним чинником. Науково обґрунтоване районування, яке бере до уваги цей чинник, сприяє доцільному розміщенню продуктивних сил і підвищенню ефективності виробництва.

Але неправильне саме уявлення про «економічний простір», коли заходить мова про компартійно-радянську систему управління. Ще у

роки перших п'ятирічок склався т.зв. «єдиний народногосподарський комплекс» з жорстко централізованим управлінням. Великі підприємства незалежно від республіки, в якій знаходилися, підпорядковувалися міністерствам та відомствам, розташованим у Москві. В такій системі господарювання не могло існувати окремого «економічного простору» України, Білорусії або Росії. Саме через це передача Криму Україні була неможливою для Росії у 1921 р., коли на півострові виникла територіальна автономія у складі Російської Федерації. У той час ще не існувало централізованого управління народним господарством.

У 1954 р. передача півострова іншій республіці стала можливою. Крим переходив у підпорядкування Києву так само відносно, як підпорядковувалася київському субцентру влади вся Україна. Це можна проілюструвати на прикладі кримських наукових установ. Коли АН УРСР в 1954 р. поцікавилася в президії АН СРСР, які установи переходять в її розпорядження, то виявилось, що майже вся матеріальна база науки залишалася у віданні Москви. Лише у 1961 р. АН УРСР одержала Севастопольську біологічну станцію, згодом перетворену в Інститут південних морів ім. О. Ковалевського, а також Морський гідрофізичний інститут. Наукові об'єкти світового значення, зокрема, Нікітський ботанічний сад і Кримська астрономічна обсерваторія, залишалися у розпорядженні Москви до 1991.

У полемічному запалі деякі публіцисти пояснювали передачу Криму Україні тільки жорсткою економічною необхідністю. Тим самим заперечувалася наявність ідеологічної складової у цьому акті. Аргумент один: у документах про передачу не йшлося про 300-ліття Переяславської ради, до якого, начебто, цей «дарунок» було приурочено.

Так, згадки не було. Проте її відсутність свідчила, мабуть, лише про високу кваліфікацію керівників радянської пропаганди. Передавати півострів іншій республіці «до ювілею» — в Росії такий крок сприйняли б негативно. Партійні комітети й без такої прив'язки використали передачу Криму у пропагандистських цілях на всі 100 відсотків.

Відомо, що М. Хрущов звертався до Сталіна з пропозицією відзначити 290-літній ювілей Переяславської ради у 1944 р.²⁹ Сталін погодився заснувати бойовий орден Богдана Хмельницького, але ініціативи з «некруглим» ювілеєм не підтримав. Та після його смерті Хрущову вже ніхто не міг перешкодити привернути увагу до «возз'єднання» двох народів у 1654 р. Тим більше, що надходив 300-літній ювілей Переяславської ради.

Пов'язана з ювілеєм пропагандистська кампанія розгорнулася одразу після арешту Л. Берія. На липневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС, який розглядав справу Берія, виступив перший секретар Львівського обкому партії З. Сердюк. У драматичній розповіді про те,

²⁹ *Гриневич В.* Партократія та інтелігенція: у пошуках українського радянського патріотизму // Політична історія України. XX століття. — Т. 4. — К., 2003. — С. 205.

як його переслідували «луб'янський маршал» та його поплічники в Україні, Сердюк все-таки знайшов місце для такої заяви: «Ми стоїмо напередодні історичної події — трьохсотліття возз'єднання двох великих народів — російського і українського»³⁰.

Варто звернути увагу на те, як З. Сердюк дозволив собі назвати український народ: великим! Дозволив собі, бо йому дозволили. До того ж, епітет «великий» у проголошеній промові не існував, його Сердюк вписав, коли правив стенограму. Наступники Сталіна розуміли (і це підмітив І. Лисяк-Рудницький), що з припиненням масових репресій у них залишався тільки один спосіб утримування українського народу в кордонах радянської імперії: переконування в тому, як йому добре «під зорею Радянської влади». Із втратою терористичного чинника, який «залізом і кров'ю» цементував єдність багатонаціональної держави, стократ зростала вагомість пропагандистського чинника.

Східні мудреці казали: скільки б разів не повторювали слово «халва», у роті не стане солодко. Тому-то Хрущов висунув ідею передачі Криму Україні і постарався обернути доцільну під економічним кутом зору акцію у підсолоджуючу пропагандистську упаковку: старша сестра передає молодшій частинку своєї території.

300-річний ювілей Переяславської ради припадав на 18 січня 1954 р. Але його святкування розтягнулося на півроку. Пікові навантаження цього пропагандистського заходу припали на 26 квітня 1954 р., коли Верховна Рада СРСР прийняла закон про передачу Кримської області Україні.

4. Кримська проблема в українсько-російських відносинах

1 грудня 1991 року український народ на референдумі підтримав Акт проголошення незалежності України. Для російської правлячої еліти результати референдуму виявилися несподіваними. Пресекретар президента РФ П. Воцанов заявив 3 грудня, що Росія залишає за собою право поставити нерозв'язану, на її думку, проблему кордонів з республіками, які проголосили незалежність. Адміністрація президента РФ після запиту МЗС України дезавуювала заяву. Та наступного дня по центральному телебаченню виступив мер Москви Г. Попов, який не тільки підтримав висунуту територіальну проблему, але й конкретизував її. Під сумнів ставився суверенітет України щодо Криму й Одеської області. Українська сторона відреагувала надзвичайно гостро, і Б. Єльцин направив у Київ делегацію на чолі з віцепрезидентом О. Руцьким, щоб погасити конфлікт.

Враховуючи волю населення Кримської області, висловлену на референдумі, Верховна Рада УРСР ухвалила в лютому 1991 р. постанову про відновлення Кримської АРСР. Після серпня 1991 р. вона стала Автономною Республікою Крим (АРК).

³⁰ Берия Лаврентий. 1953. Россия, XX век. Документы. — М., 1999. — С. 119.

Переважна більшість росіян сприйняла те, що відпала Україна, з великим болем. Свою ворожість щодо української незалежності російські політики-популісти часто демонстрували тільки тому, щоб піднести свій рейтинг. Той же Руцькой у газеті «Правда» виступив зі статтею, в якій писав: «Історична свідомість росіян не дозволить нікому провести механічне суміщення кордонів Росії і Російської Федерації, відмовившись від того, що становило славні сторінки російської історії... Демаркація кордонів і тільки демаркація кордонів розставить крапки над «і» та визначить Росію як державу, а не жebraка в межах СНД. І це буде зроблене неодмінно заради слави Росії, як би не намагалися політичні лідери націонал-кар'єризму вигнати її в кордони XII ст.»³¹

У травні 1992 р. Верховна Рада РФ зробила офіційну заяву про те, що акти передачі Кримської області Україні не мають юридичної сили з моменту їх прийняття. Поважаючи міжнародні угоди про непорушність кордонів, які склалися в Європі після Другої світової війни, а також досягнуті при ліквідації СРСР домовленості про перетворення адміністративних кордонів союзних республік на державні, Б. Єльцин не підтримав територіальних претензій російських законодавців до України. Разом із тим він переніс вістря кримського питання на проблему Чорноморського флоту. Президент РФ не прагнув швидкого її розв'язання, щоб мати привід для втручання у кримські справи на законних підставах. Адже існування військового флоту об'єктивно пов'язане з береговою інфраструктурою.

На зустрічах у червні й у вересні 1992 р. Л. Кравчук і Б. Єльцин досягли домовленості про встановлення подвійного контролю над Чорноморським флотом на п'ятирічний період. Домовленість не розв'язала проблеми, але зменшила напруженість між двома країнами. Відповідно й кримські політики почали поводитися стриманіше. У вересні 1992 р. Верховна Рада АРК привела у відповідність з Конституцією України конфліктні статті Конституції Криму.

Російських законодавців продовжувала турбувати кримська проблема, хоча в Україні Крим не розглядався як об'єкт українсько-російських відносин. З'їзд народних депутатів РФ у грудні 1992 р. доручив Верховній Раді розглянути питання про статус Севастополя. Остання у липні 1993 р. прийняла популістське рішення про надання Севастополю статусу міста Російської Федерації.

Президент РФ змушений був дезавувати рішення свого законодавчого органу. 20 липня 1993 р. у справу втрутилася Рада Безпеки ООН, яка кваліфікувала це рішення як юридично неспроможне. Винесення українсько-російських відносин на рівень ООН змусило російських політиків схаменутися.

Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією, який мав враховувати факт розпаду СРСР,

³¹ Правда. — 1992. — 30 янв.р.

опрацьовувався багато років і з великими труднощами. Каменем спотикання у переговорах був пункт про взаємне визнання існуючих між двома країнами державних кордонів. Лише у квітні 1999 року договір був запроваджений у дію. Це стабілізувало українсько-російські відносини. Російські політики та їх прибічники в АРК вже не так завзято розігрували кримську карту.

Тим не менш здійснюються все нові й нові спроби піддати сумніву правові аспекти прийнятого 19 лютого 1954 р. рішення про передачу Кримської області Україні. Найбільш активно використовується твердження про те, що рішення усіх президій Верховних Рад — СРСР, РРФСР і УРСР є сумнівними з точки зору того, наскільки вони взагалі були повноважні розглядати ці питання.

Зокрема, в книзі О. Федорова «Правовой статус Крыма. Правовой статус Севастополя» (М., 1999) вказувалося на те, що Конституція РРФСР 1937 р. містила вичерпний перелік повноважень президії Верховної Ради, але в ньому не згадувалося право вирішувати питання територіальної цілісності та зміни кордонів республіки. Президія Верховної ради РРФСР була наділена правом здійснювати всенародне опитування (референдум), але не використала його під час розв'язання питання про передачу Криму Україні. Спираючись на цю аргументацію, Федоров робив такий висновок: «Наведені в документах, ухвалених органами державної влади СРСР, РРФСР та УРСР, партійними органами підстави для передачі Кримської області виглядають вельми розпливчасто, а саме рішення про передачу — недалекоглядним і безвідповідальним»³².

Патетична фраза про недалекоглядність і безвідповідальність позбавлена правових підстав. Проведення референдуму було конституційним правом Верховної Ради РРФСР, але не її обов'язком. Жодного референдуму з будь-якої тематики в Радянському Союзі не проводили аж до 1990 р. Верховна Рада СРСР та її президія мали конституційні повноваження затверджувати зміни кордонів між союзними республікам і навіть утворювати нові союзні республіки (наприклад, Казахську) або ліквідувати існуючі (Карело-Фінську). Зокрема, на підставі подань президій Верховних Рад РРФСР та УРСР вона прийняла закон «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР».

Спекуляції навколо правового статусу Севастополя продовжуються й досі. Вважається, що Севастополь «забули» у 1954 р. передати Україні з додержанням усіх правових процедур, а тому він залишається у підпорядкуванні Російської Федерації. Ця аргументація заснована на непорозумінні, яке популістські російські діячі цілком усвідомлено не бажають визнавати непорозумінням. Справа в тому, що до прийняття Конституції СРСР 1977 р. і конституцій

³² Федоров А. Правовой статус Севастополя. — М., 1999. — С. 8, 10–11.

союзних республік 1978 р. міста республіканського підпорядкування не розглядалися як самостійний суб'єкт державного устрою і вважалися інтегральною частиною областей, на території яких вони знаходилися. Відповідно у 1954 р. не виникло потреби здійснювати передачу Україні Севастополя окремо від Кримської області³³.

У зв'язку з поверненням кримських татар на історичну батьківщину етнічна карта Криму знову почала мінятися. Між переписами населення 1989 і 2001 рр. питома вага росіян скоротилася з 65,6 до 58,3 відсотка, а українців — з 26,7 до 24,3 відсотка. Натомість частка кримських татар зросла з 1,9 до 12 відсотків. Україні доводиться самотійно розв'язувати економічні проблеми, що виникають у зв'язку з поверненням кримських татар з Узбекистану.

Динаміка національного складу населення між двома переписами окремо по Автономній Республіці Крим і м. Севастополь виглядає таким чином³⁴:

Національності	Автономна Республіка Крим			М. Севастополь		
	тис. осіб в 2001 р.	% в 2001 р.	% в 1989 р.	тис. осіб в 2001 р.	% в 2001 р.	% в 1989 р.
росіяни	1 180,4	58,3	65,6	270,0	71,6	74,9
українці	492,2	24,3	26,7	84,4	22,4	20,1
кримські татари	243,4	12,0	1,9	1,8	0,5	0,0
білоруси	2,2	1,4	2,1	5,8	1,6	1,8
татари	11,0	0,5	0,5	2,5	0,7	0,3
все населення	2024,0	100,0	100,0	377,2	100,0	100,0

Крим втратив характерний для попередніх епох багатонаціональний характер. 95% його населення складають представники трьох національних груп — росіяни, українці і кримські татари. Співвідношення між ними змінюватиметься, але їхня перевага над представниками інших націй зростатиме й надалі.

Після 1991 р. в Криму, як і в Україні, виникло немало складних проблем. В Автономній Республіці Крим їх особливо багато й вони особливо складні. Проте за всіх умов ці проблеми мають розв'язуватися в Києві і Сімферополі. Є тільки один Крим — український.

³³ *Копиленко Олександр*. Крим як невід'ємна складова частина: правові аспекти// Крим в історичних реаліях України. — С. 13–14.

³⁴ Урядовий кур'єр. — 2002. — 28 грудня.